

Мирчета Вемић*

КАРТОГРАФИЈА СРБИЈЕ У XX ВЕКУ

Abstract: On account of well-known historical facts, autonomous development of cartography in Serbia began not until last quarter of the 19th century. In the beginning of the next century, cartographic activity in Serbia have grown in the scope of Serbian cartography, and Yugoslav cartography afterwards, concerning several periods of existence of Yugoslav state. Each of periods reflected on total cartography situation and its progress, even though permanent continuity in the development of cartography existed. The continuity was permanent in production as well as in science, and provoked by constant and fast growth of needs for maps, and also by their raised role in economic, cultural and scientific life of the state and society. By its features, period before the uniting of Yugoslav countries in 1918, resembled more like cartography of the 19th century, while periods of the kingdom, between two world wars, and period of the republic, after the World War II, had more elements of planned, systematic and continual development. Period after the existence of SFRJ (1992) had its own cartographic specialness.

Cartography in Serbia in 20th century had developed through numerous scientific, professional, technological, production, educational, archive, publication, and in every other way, in order to achieve European and world cartography development level. The most massive mappings are based on geodetic and topographic measurement, so they had engineer character, and cartographic base got in this way served also for various thematic mappings, first of all geologic, pedologic, geomorphologic, geomagnetic, etc. Important role in map production in Serbia also belongs to school geographical maps and satins, historical and geographical maps and satins. Series of single maps from the various domains had been produced, but yet, complex satin mapping left out, so that Serbia still doesn't have national atlas. Cartography has been and still is taught, at faculties of geography, geodesy, geology, and at Military Academy as well.

Key words: Serbia, cartography, XX century

Увод

Картографија Србије у 20. веку доживела је значајне успехе и помаке у научном, стручном, производном, педагошком и сваком другом погледу али, у целини није успела да надокнади општи заостатак условљен историјским приликама у односу на развијене земље Европе. Наиме, Србија је тек у 19. веку, по признавању аутономије (1830) почела да се материјално и културно развија тако да се осетила снажна потреба за картама, нарочито у државној управи, школству и одбрани, што је условило и њихову израду. Тада се појавило више карата домаћих аутора као што су Бугарски, Миленковић, Дежарден и други. Њихове карте, са пионирским радовима Саве Текелије и Захарија Орфелина са почетка 19. века, представљају прве српске карте Србије и осталих српских области.

* Др Мирчета Вемић, научни сарадник, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд

Међутим, најзначајнији период за утемељење картографије Србије сматра се последња четвртина 19. века, када се појавио много већи број карата у поређењу са литерарним радовима из области геонаука. Међу њима посебно се издвајају карте Владимира Карића¹. Оцену квалитета свих карата тога времена дао је Јован Цвијић, сматрајући да је за њихову израду било и воље и труда и да се много израдило, али да је у томе раду било само „врло мало истинске вредности“. Тај врло неповољан суд о „слабој вредности“, „рђавој изради“ и „великом броју лоших карата“ Цвијић је образложио оскудицом „поузданије техничке спреме, и то у прибирању картографских података и у техничкој изради карте“ али и у недостатку довољног броја података (*Цвијић Ј., 1889.*).

Картографија Србије до уједињења југословенских земаља

Године 1876. при Главном генералштабу Српске војске формирано је и Географско одељење, прва институција за топографски премер и картографију намењену за војне сврхе. Нешто касније (1890) започиње и први цивилни катастарски премер који је због великих финансијских издатака убрзо прекинут (1894). Када је Географско одељење, на челу са Јосифом Симоновићем, извело први топографски премер (1880–1881) и израдило прву специјалну карту размере 1:75.000 у 5 боја, Цвијић је уз извесне критичке примедбе истакао њену велику вредност речима: „она много, премного одваја од целе дојакосње картографије“ (*Цвијић Ј., 1889.*). На основу ове карте израђене су и две генералне карте у размери 1:200.000 и 1:250.000 чиме је заокружен један мали систем топографских карата, за које је Цвијић писао да чине „засебан период у развоју картографије о Србији“ (*Цвијић Ј., 1895–1897.*). У то време у суседној Аустријској царевини изводио се трећи по реду топографски премер, сада у размери 1:25.000, на основу којег је израђена аустријска карта 1:75.000. Међутим та карта штампана је само у једној (црној) боји, што значи да је била на нижем квалитативном нивоу (мање читљива и прегледна) у односу на српску карту. Прегнуће Географског одељења на изради своје оригиналне карте оставило је трајни печат на развој картографије, а посебно инжењерске картографије Србије у 20. веку.

Пут научној картографији Србије прокрчио је Цвијић. Он је најпре у часопису „Преглед географске литературе о Балканском Полуострву“ с највећом пажњом и дајући проритет пратио разна издања карата и картографске литературе тога доба и о њима писао своје критичке приказе, одређујући им места у дотадашњем развоју. Када се појавила специјална карта Српског генералштаба, и поред признавања њених вредности, истакао је и њене недостатке, посебно њену незгодну размеру, неподесну за прерачунавања у округлим бројевима.² Поред

¹ „Карта Балканског полуострва“ 1:1.000.000 1883. год., „Српске Земље и Балканско полуострво“ 1:3.000.000, из 1884. год., и 6 карата и 19 картограма у делу „Србија“.

² Цвијић наводи да му је било просто „непријатно“ што је наша специјална карта исте размере као и аустријска, када се зна да је та размера „само резултат компромиса између

картографске историографије и критике, Цвијић се у широком тематском захвату и сам бавио картирањем и састављањем већег броја карата. Све Цвијићеве карте признате су као научни радови, а посебно место и значај имају два велика атласа у издању Српске Краљевске Академије Наука, 1902. год. То су „Геолошки Атлас Македоније и Старе Србије“ (8 листова) и атлас „Језера Македоније, Старе Србије и Епира“ (10 карата). Та година 1902. може се сматрати годином уласка српске картографије у Академију наука. Било је то у приличном заостатку у односу на године признавања научности картографији у другим земљама. Како је забележио Радошевић, картографија је ушла у Париску академију наука 1666. год., Берлинску академију 1700. год., Петроградској 1724. год. итд. (*Радошевић Н, 1974.*)

У такозваној „Цвијићевој књизи“ објављеној 1927. год., поводом његове смрти, Боривоје Ж. Милојевић је навео наслове 22 рада, које је сматрао његовим најглавнијим радовима објављеним на нашем језику. Уз наведена два атласа, Милојевић је издвојио још три Цвијићеве карте. То су: „Карта Србије и Црне Горе“ 1:750.000, из 1897, 1898, и 1911. год., „Карта Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“ 1:500.000, из 1922. год., и „Карта Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“ 1:1.200.000. из 1922. год. (*Милојевић Б.Ж., 1927.*). Осим ових 5 карата, Милојевић је посебну пажњу скренуо и на још 55 Цвијићевих карата у прилозима његових главних радова. Све те карте имале су знатан утицај на општи развој картографије Србије у 20. веку. Цвијићеве карте³ биле су узор, односно угледни примерци нарочито домаћим научницима и картографима, савременицима и његовим следбеницима и ученицима. Међу њима су Стеван Бошковић (1868–1957), Драгутин Дероко (1877–1946), Радоје Дединац (1880–1913), Јевто Дедијер (1879–1918) и други.

У време објављивања атласа, према дневнику Цвијићеве супруге Љубице, он се спремао да формира картографско одељење, у Географском заводу Велике школе, због чега је, када је био позван да прими катедру на Универзитету у Прагу, тај позив одбио⁴. Није формирао картографско одељење али су се тада у Географском заводу картографијом истовремено бавили Дероко и Дединац, док је Боривоје Ж. Милојевић био асистент од 1906 до 1908. год. Цвијић је имао и свога

присталица размера јужнонемачких (1.50.000) и карата немачког царства (1.100.000)“ (Цвијић, 1895–1897).

³ До сада најдужи списак, са 57 наслова Цвијићевих карата и атласа, сачинили су Д. Петровић и Д. Живковић. Од тога, 22 наслова су на немачком и француском језику. Изузев 5 црно-белих карата, остале су штампане у боји. Када се додају наслови на атласним листовима, онда укупан број Цвијићевих карата овде прелази 70 (Петровић, Живковић, 1985).

⁴ „На тај позив поред осталог одговорио је да у Београду има извесних обавеза:“ „Те су обавезе научне природе. То је на првом месту уређење картографског одељења у Географском заводу Велике Школе, затим два велика посла у Академији Наука. Наиме, Академија је поднела велике трошкове да израдим географско и геолошко дело о централним деловима Б. П. - а, ја ћу с тим радом бити за годину дана потпуно готов...“ (Цвијић, 1991).

картографског цртача и илустратора радова, Антонија Лазића, најближег сарадника и личног пријатеља.

Крајем 19. века, забележен је и почетак геолошке картографије Србије. Док се у Европи увелико вршило систематско картирање у размерама крупнијим од 1:100.000, Јован Жујовић издаје прву „Геолошку карту краљевине Србије“ 1:750.000 (1891), а на прелазу векова појавила се „Рударска карта краљевине Србије“ 1:400.000 од Д. Антуле и Д. Симоновића (1900). Са Цвијићевом „Геолошком картом Старе Србије и Македоније“ 1:500.000, ове карте представљају темељ геолошке картографије Србије.

Релативно успешан самостални почетак картографије Србије на крају 19. века није имао миран ток у 20. веку, највише због ратних сукоба који су умногоме пореметили и другачије усмерили њен развој. Непосредно пред Балканске ратове, Географско одељење, са Стеваном Бошковићем, новим начелником од 1901. год. и претходно школованим официром у Санкт Петербургу, израдило је „Топографску карту Старе Србије и Македоније“ 1:150.000 у 5 боја. Одељење је прикупило је и друге географске, топографске, геодетске, статистичке и друге податке, тако да је Српска војска ушла у рат снабдевена најнужнијим оперативним картама и материјалима.

Међутим, уласком Србије у Први светски рат тај материјал је скоро сав пропао услед ратних операција и повлачења Српске војске преко Албаније. Формирањем Солунског фронта, Географско одељење је упркос огромним тешкоћама прикупљало и израђивало карте за непосредне потребе фронта, а паралелно с тим израдило је (1915–1917) и нову, топографску карту, размере 1:200.000, за територију целе Југославије, по којој су изведене завршне операције ослобођења земље. Током Првог светског рата, Цвијић је био консултант престолонаследнику Александру и Српској влади. У јесен 1914. год. израдио је посебно значајну карту са означеним границама будуће југословенске државе. Та карта је на крају рата послужила као документ на мировној конференцији у Паризу 1919/1920. По својим карактеристикама картографија Србије до уједињења југословенских земаља личила је на ону из 19. века, када су на оригинални начин ударени њени темељи и започео њен самосталан развој.

Картографија Србије између два светска рата

Након Првог светског рата картографска ситуација у новоствореној држави, Краљевини СХС, била је готово очајна. За Србију је скоро сав материјал пропао, за Македонију, Црну Гору и Рашку област нису постојали никакви савремени материјали, а за територију преко Дрине, Саве и Дунава постојао је само застарели материјал Бечког института. Србија је била без икаквих катастарских планова земљишта. Није било инструмената за картирање и картографску обраду, као ни машина за штампање карата. У таквим условима у новој држави, априла 1920. год. формиран је Војни Географски институт од припадника Географског одељења

Српског генералштаба, попуњен кадровима Бечког војногеографског института и официрима руског корпуса војних топографа. Под руководством генерала Стевана Бошковића започео је своје активности са много развијеним садржајима, усвајајући за то доба најсавременије методе рада и научну обраду података.

Стварањем јединствених мрежа триангулације и нивелмана за читаву територију земље, Институт је извео нови топографски премер (1920–1934) у размери 1:50.000 и израдио карте размере 1:100.000 и 1:50.000 у року од 10 година (1924–1934), а затим опет приступио новом топографском премери (1934–1940) у размери 1:25.000 и израдио оригинале за 211 листова. Паралелно са комплетирањем размерног низа карата, по Паризу, 1:200.000, 1:100.000, 1:50.000 и започетом картом 1:25.000 за целу територију земље, Војни географски институт је израдио, у ситнијим размерама: карту 1:300.000, затим општу и ваздухопловну карту 1:500.000 као и низ прегледних и тематских карата, самостално или у сарадњи са другим привредним и културним установама. У тој групи карата посебно се издваја Бошковићева „Карта Краљевине Југославије и суседних покрајина“ 1:1.000.000, која је доживела више издања. Овај институт настојао је да прати корак код увођења савремених метода картирања, па је међу првима, (1936) почео да примењује фотограмерију која је у Европи тек била у зачетку. Оствареним резултатима постао је једна од најнапреднијих картографских институција у земљи, али и међу државама Европе које су своју картографску делатност од националног значаја уобичајено изводиле у таквим установама.

Највећу корист од геодетских мрежа Војногеографског института имала је Генерална дирекција катастра, формирана 1919. год., која је почев од 1921. год. продужила да развија мреже нижег реда и приступила системском и организованом катастарском премери и изради планова у размери 1:2.500, а за насеља 1:500 и 1:1.000. Тако је до 1925. год. извршен премер неколико срезова, али са бројним проблемима и слабостима. Преломне 1926. год. прописана су прецизна упутства за рад и спроведена потпуна организација службе, а 1929. год. донет је и Закон о катастру, што је у области геодетске картографије у наредом периоду (1931–1941) дало и најплодније резултате. Настојећи да усвоји најсавременије методе рада, Генерална дирекција катастра, која је 1929. год. прерасла у „Одељење катастра и државних добара“ у министарству финансија, вршила је и пробна катастарско-фотограметријска снимања, од којих је најзначајније оно из 1939. год., на површини од 5.000 хектара.

Тако су између два светска рата масовни топографски и катастарски радови и израда карата и планова дали предност инжењерској картографији Србије која је наставила свој релативно континуиран развој. Међутим, научна картографија коју је успешно развијао Јован Цвијић није имала правих настављача. После Цвијића није било довољно усмерених сарадника или ученика, јер су међу четворицом рано умрлих или погинулих током протеклих ратова били и картографи. Академија наука је на неки начин такву празнину умањила изабравши за свог

дописног члана Стевана Бошковића, 1932. год., али се он академијском раду посветио тек по пензионисању, 1938. год.

Између два светска рата значајан напредак забележила је и геолошка картографија. Израђене су две опште прегледне карте нове државе: „Геолошка карта Краљевине СХС“ 1:1.500.000 од Ј. Жујовића (1929) и „Геолошка карта Краљевине Југославије“ 1:1.000.000 од К. Петковића (1931). У периоду од 1931–1936. год. у Геолошком институту краљевине Југославије у Београду израђено је и штампано 11 листова карте 1:100.000 за територију Србије, тако да је, уз карте коју су у претходном периоду израђене у Загребу и Сарајеву, било прекривено 15% територије тадашње Југославије. Али су ове карте средњег размера, како оцењује М. Д. Димитријевић „углавном приказивале просторни распоред творевина различите старости и магматита, без података о тектоници“ (*Димитријевић М. Д., 1978.*).

До Другог светског рата и Српско географско друштво је објавило збирку од 5 карата у размари 1:1.200.000 као и 13 мањих атласа, све у сличном издавачком маниру и стилу. Ове карте и атласи били су у слободној продаји намењени широј стручној јавности. У Географском заводу изводила се настава картографије, а била је поверена Сими М. Милојевићу, коме је на вежбама помагао Антоније Лазић. Он је наставио са извођењем наставе картографије и после Другог светског рата.

Картографија Србије после Другог светског рата

Окупација Југославије током Другог светског рата поново је прекинула картографску делатност у земљи. Престао је да ради Војногеографски институт. Многи његови припадници „одведени су у заробљеништво, а обиље обрађених геодетских и картографских елабората, карата и информација, и опрему разграбили су Немци и њихове слуге“ (*Петровић Д. П., 1974.*). Његово обнављање догодило се после ослобођења Београда, новембра 1944. год. Одмах је започео прикупљање оригиналних геотопографских материјала, елабората и документације за потребе фронта. Окупљао је постојеће кадрове и прибављао инструменте и опрему неопходну за рад. Почев од 1945. год. Војногеографски институт ишколовао је 8 генерација официра с којима је 1947. год. започео топографски премер земље у размери 1:25.000, по Гриничу.

Тај премер сматра се најобимнијим делом овог института. До 1952. год. изводио се класичним методама, а онда све масовнијом применом фотограметрије, да би од 1957. год. фотограметријска метода имала примарну улогу. Премер је завршен 1967. год. израдом 3029 оригинала карата. Из тих оригинала изведен је нови размерни низ карата: 1:25.000 (2051 лист) 1:50.000 (697 листова), 1:100.000 (200 листова) и 1:200.000 (107 листова). Овај размерни низ топографских карата послужио је као извор за израду карата ситније размере, 1:300.000, 1.500.000 (1947, 1979) и 1:750.000. Војногеографски институт је узео учешћа у изради Међународне карте света (МКС) 1:1.000.000 (4 листа) за Југославију, према

спецификацијама усвојеним резолуцијом на Техничкој конференцији ОУН о међународној карти, у Бону 1962. год. Поред тих карата опште и војне намене, Војногеографски институт је израдио и низ тематских, специјалних и рељефних карата као што су: „Путна карта“ 1:300.000, 1:500.000, 1:750.000; „Ваздухопловна карта“ 1:500.000; „Рељефна карта“ 1:300.000, 1:500.000, 1:750.000, 1:1.500.000 итд. Исто тако, самостално или у сарадњи са привредним, културним, научним и другим установама, израдио је и запажен број других тематских и специјалних карата и планова.

После ослобођења земље, реорганизована је и цивилна геодетска служба која није значајно радила за време рата. Поред обнове Одељења катастра у министарству финансија, формирана је и Управа катастра у Министарству пољопривреде. До 1947. год. ова служба се највише бавила аграрном реформом и другим пословима из плана обнове земље, када је Влада НР Србије основала Геодетску управу. Тада је донета одлука о систематској изради „Основне државне карте“ 1:5.000 за привредно важнија подручја и 1:10.000 за остала подручја. Ова карта је конципирана да задовољи потребе што већег броја привредних делатности, тј. да послужи као подлога за планирање, пројектовања и извођења радова, а посебно у области саобраћаја и грађевинарства.

После Другог светског рата приступило се сукцесивном и планском геолошком картирању уз истраживања минералних сировина, у размерама: 1:25.000, 1:100.000 и 1:200.000. Године 1958. направљен је нацрт стандарда, а 1962. год. издато Упутство за израду „Основне геолошке карте“ 1:100.000. Уз ову карту пројектовани су и стандарди за хидрогеолошку и ижењерскогеолошку карту, да би све три карте заједно биле третиране као „комплексна геолошка карта“. На основу урађених манускрипти и одштампаних листова убрзо се приступило изради „Геолошке карте СФРЈ“ 1:500.000, у издању Савезног геолошког завода (1971). До тада је једино била објављена „Геолошка карта ФНРЈ“ 1:500.000, у редакцији В. Микинчића.

На сличан начин у размери 1:500.000 публиковане су још: „Карта налазишта нафте и гаса СФРЈ“ (1981), „Хидрогеолошка карта СФРЈ“ (1980), „Карта минералних и термалних вода СФРЈ“ (1983) и „Металогенетска карта СФРЈ“ (1983) (Вемић, 1984). Све ове прегледне, као и основна геолошка карта, обрађене су и штампане у ВГИ. „Основна хидрогеолошка карта“ и „Основна ижењерскогеолошка карта“ нису обрађиване и штампане и поред израђених стандарда (1989) због разједињења савезне југословенске државе. Постоје и израђени ауторски оригинали и за „Основну геоморфолошку карту, али се ни њеној коначној изради још није приступило.

По завршетку Другог светског рата, јуна 1947. год., основана је и „Геокарта“, специјализована картографска установа од ширег југословенског значаја, ради израде и репродукције свих врста географских карата, планова, атласа и рељефа. Настала је из Завода за умножавање планова у саставу Генералне дирекције катастра (од 1927), а касније Главне геодетске управе. Поред великог доприноса на

изради и штампи „Основне државне карте“ 1:5.000 и 1:10.000 „Геокарта“ је сама или у сарадњи са другим установама, израдила прве карте за потребе привреде: „Пољопривредну карту“ 1:25.000, „Педолошку карту“ 1:50.000, разне геолошке и бонитетне карте, затим поштанску, железничку карту, разне туристичке карте, планове градова и сл., али је највише постала позната по школској картографији. Израдила је велики број школских зидних географских карата и више издања атласа за основне и средњу школу. Картографија се као предмет у континуитету предавала у Географском заводу, касније институту и факултету и Војној академији, а после рата и на Геодетском и Геолошком факултету. Све ове институције објавиле су мањи број карата из различитих области.

Значајна институција, такође основана после Другог светског рата (1947), јесте и Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, у чијем је оснивању и првом саставу био и дописни члан Стеван Бошковић. Он је, зарад покретања картографске делатности, позвао са Универзитета Антонија Лазића, а следеће године, када су формирана три одељења и одсек за картографију, ангажовао је и Жарка Курјачког, као хонорарног картографа. Бошковић је са сарадницима тек тада започео радове на изради Атласа ФНРЈ. Наиме, за то је постојала обавеза од раније, још од 2. децембра 1940. год., када је Академија формирала Одбор у саставу: М. Миланковић, А. Билимоновић, В. В. Мишковић и Ст. Бошковић, са задатком да „проучи питање југословенског атласа“ (Годишњак СКА, 1941). Бошковић је после рата настојао да организује Редакциони одбор и припреми основну карту атласа, у размери 1:500.000, али је уз ангажовање поменутих сарадника и свих припадника института успео само да оштампа „Прегледну географску карту ФНРЈ“ 1:500.000 (1952). Још две године прикупљан је материјал за атлас, а после његове смрти (1957. год.), изузев неколико картографских цртача, у Институту се посебно нико није бавио картографијом све до пред крај века. Припадници института објавили су мноштво картографских скица у прилозима својих радова, а од посебних картографских издања публиковано је 11 пољопривредних карата, М. Милојевића са сарадницима, затим једна геоморфолошка, М. Заремског, једна демографска М. Бурсаћа и једна етничка М. Вемића.

Закључак

Картографија Србије на преласку у 21 век је увелико унапредовала, посебно у технолошком погледу, увођењем савремене компјутерске опреме, која је омогућила и појаву приватног издаваштва у нас. Значајно су нарасле потребе и интересовања за израду карата не само из области геонаука већ и друштвених наука. Међутим, док је системски приступ картирању дао плодне резултате у областима геодетске, топографске и геолошке картографије, изостао је на пољу расплнутих географских дисциплина. То се може превазићи свестраним научним окупљањем у циљу израде Националног атласа Србије, за чим одавно постоји потреба и сазрела свест о неопходности израде таквог атласа. Поред атласа, недостаје библиографија картографских радова, вишејезични картографски речник, као и посебни научни часопис. Потребно је побољшати картографске

уџбенике, подстаћи израду монографија и друге картографске литературе, афирмисати заштиту ауторских права у картографији, спречи нелојалну конкуренцију у издаваштву, изградити међународну стручну и научну размену и значајније се укључити у међународне картографске асоцијације и организације.

Литература

Цвијић Ј. (1889): Карта Србије. Размер 1:75 000. Издаје географско одељење српског ђенералштаба, „Коло“ бр. 19 и 20. у књ. Јосип Симоновић (1896). Београд: Први топографски премер краљевине Србије, Издање уредништва ратника

Цвијић Ј. (1892–1905). Преглед географске литературе о Балканском Полуострву. Београд.

Цвијић Ј. (1991): Дневник, у књ. *Јован Цвијић: Сабрана дела*, књига 1. САНУ, НИРО „Књижевне новине“ Београд: Завод за уџбенике и наставна средства

Милојевић Б. Ж. (1927). Јован Цвијић, у књ. *Цвијићева књига*, , Коло XXX. Бр. 201. Београд: Српска књижевна задруга

Петровић Д. П. (1974). Тридесет година рада Војногеографског института, Зборник радова, Београд: Војногеографски институт

Радосевић Н. (1974). Преглед развитка картографије у свету, у књ. *Картографија*, Београд: Војногеографски институт

Димитријевић М. Д. (1978). Геолошко картирање, Београд: Издавачко-информативни центар студената (ИЦС)

Вемић М. (1984). Основне карактеристике обликовања неких прегледних геолошких карата размјера 1:500.000. Зборник радова, Београд: Војногеографски институт

Петровић Д., Живковић Д. (1985): Цвијићев допринос развоју тематске картографије, Зборник радова, XX свеска, Београд: ПМФ, Институт за географију

Издања (1912–1939): Издања Географског друштва на Универзитету у Београду (од 1912 до 1939 године закључно), Београд.

*** 1941. Годишњак, Београд: Српска Краљевска Академија

*** L 1940 Годишњак, Београд: Српска Краљевска Академија